

סיכום ולקחים

סיכום אסטרטגי שלם של מערכת אוקטובר 1973 – מלחמת יום הכיפורים – בפרספקטיבה היסטורית רחבה יובל שנים אחריה חייב להציע מענה משכנע בשישה תחומים: על מה התנהל המאבק הכולל (1955–1979); מי ניצח בקרב (מערכה) ב־1973; מי ניצח במלחמה של 1967–1979; מהי המשמעות ההיסטורית של תוצאות המאבק והמלחמה; אם יש בסיס עובדתי לשני טיעונים מפוקפקים שהתקבלו בחלקים חשובים של הציבור, בדבר אופייה ונסיבותיה; והצורך להבחין בין לקחים רדודים ולקחי אמת.

מבחינתם של הערבים השתבץ המאבק עם ישראל בניסיונם להתמודד עם הפער בין ציפיותיהם לשיבתה של גדולת הערבים בעבר הרחוק לבין מעמדם הנרפה וכשליהם המתמשכים בעידן החדש. את תקוותיהם להיחלץ ממצוקתם קשרו למנהיגות כריזמטית ומאחדת, שתגייס את משאביהם כולם. באמצע המאה הקודמת התמקדו התקוות האלה במצרים ובתנועתו המשיחית של נאצר, שנזקקה למאבק נגד ישראל ("שחרור פלסטין") כתנאי הכרחי למיסוד מנהיגותה. מה שעמד על הפרק, הרבה מעבר לשאלת ישראל, היו תקוותיהם של הערבים וייעודה של מצרים. מבחינת ישראל הייתה אחדות ערבית כזאת – הנבחנת בדבקותה במאבק במדינה היהודית – בבחינת סיוט. אם יאוגמו המשאבים הערביים (וחלק ניכר מאלה של ההינטרלנד האסלאמי) תחת מנהיג כריזמטי אחד ויופנו נגד ישראל, הרי אין לה תקומה: גם אם תשרוד בעור שיניה, היא תיאלץ להפנות את כל משאביה להגנה על עצם הקיום ותיכשל ביעודיה הקונסטרוקטיביים. הצורך החיוני של הערבים בהקשר הזה היה האיחוד בהנהגת מצרים ונאצר, בעוד הצורך החיוני של ישראל היה למוטט את המבנה המשותף הזה, כל עוד הוא מגויס למאבק נגדה. את היעד

הישראלי – הוצאת אבן הראשה המצרית מן החזית הכלל-ערבית – אפשר היה להשיג רק בשבירת כושר העמידה של מצרים וכפיית הסדר נפרד עליה, שיפקיר את שאר אויביה הערבים של ישראל לגורלם. הסדר כזה נתפס במצרים ובעולם הערבי כולו עד שלהי שנות ה-70 ככניעה היסטורית משפילה וכבגידה בזויה.

בשלהי שנות ה-40 הצליחה ישראל לשרוד בזכות שבירת האחדות הערבית באמצעות שותפות היסטורית עם המלך הירדני עבדאללה הראשון, בעיקר על חשבון הפלסטינים. היא הצליחה לשבור את כוח העמידה המצרי במלחמת 1948 ולהוציא את מצרים מן המלחמה בהסדר שביתת נשק נפרד, שהותיר את שאר צבאות ערב לגורלם מול כוחה העדיף של ישראל. נאצר ויורשו היו נחרצים במחויבותם לא לאפשר זאת שוב. בלי הרקע הזה – הצורך של מצרים להוכיח את מחויבותה למאבק הכלל-ערבי למען פלסטין – אי אפשר להבין את היגררותה למלחמה ב-1967.

אחרי מלחמת ששת הימים התמקד המאבק הזה – 'משחק סכום אפס' מובהק – בשאלה בינארית: האם תצליח ישראל לכפות על מצרים עסקה של "1948 תמורת 1967", או שמצרים תצליח לכפות על ישראל, בעזרת לחץ אמריקאי, "הסדר בנוסח 1957"? ישראל דרשה 48/67, שמשמעו נסיגה מסיני תמורת שלום נפרד, המוציא את מצרים מן העימות. מצרים תבעה שיבה אל המתכונת של 1957, שסילקה את ישראל מסיני בלחצה של ארצות הברית בהסדר בינלאומי חלול, שאפסותו התגלתה כעבור עשור. מתכונת 48/67 נחשבה במצרים לכניעה ובגידה בייעודה; מתכונת 1957 נתפסה ככל החוגים החשובים בישראל כשיבה אל הדינמיקה שכבר הוכחה כמסכנת את קיומה. המאבק התנהל על כושר העמידה של שתי החברות. אחת מהן הייתה חייבת להישבר כדי שהשנייה תבטיח את צרכיה החיוניים.

במערכה שהתנהלה באוקטובר 1973 זכה סאדאת בניצחון בקרב, כיוון שבסיומה השתפרה מאוד עמדת המיקוח של מצרים ונפגעה באופן קשה ומכאיב זו של ישראל. מצרים זכתה בניצחון הזה בזכות תוכנית אסטרטגית רבת השראה ותחכום, שבמוקדה בהירות מטרות המלחמה שהציב סאדאת לעצמו. הוא למד מן האסונות שהביא

נאצר על מצרים מאז המעורבות הכושלת בתימן, דרך התבוסה ביוני 1967 ועד הסבל העקר של מלחמת ההתשה, כי עליו לחלץ את מצרים הכושלת מחורבן מניה וביה באמצעות היתקנות מהמלחמות המתמשכות עם ישראל. הוא הפנים במלוא עומקם את שלושת האילוצים המגבילים את אפשרויותיו: את הטאבו העליון, האוסר "בגידה" ו"כניעה" בנוסח 48/67, את העליונות האסטרטגית המבנית של ישראל ואת הכורח להינתק מן המדיניות האנטי-אמריקאית הבוטה, שהכשילה את הסיכוי לגייס את הלחצים החיוניים של ארצות הברית להסדר בנוסח 1957.

האסטרטגיה של סאדאת במסגרת אילוצים אלה הופנתה בעיקר לוושינגטון. היא חייבה מלחמה רב-זירתית ומשבר כלכלי, שנועדו להעלות את עניינו לראש סדר היום העולמי; היא חייבה זעזוע עמוק בארצות הברית כדי להמחיש את האיום על האינטרסים החיוניים של המערב; היא חייבה נכונות לשינוי האוריינטציה הגלובלית של מצרים כדי להציע לניקסון ולקסינג'ר פיתוי לבלימת ישראל; היא חייבה גם מתווה צנוע מאוד בתחום הצבאי – קילומטרים ספורים וימים אחדים – פן יובס הצבא המצרי במרחבי סיני. המלחמה הסתיימה אומנם במצוקה צבאית עמוקה של מצרים, אך במבחן האסטרטגי הקובע הושגה אותה מטרה מוגבלת של הקרב הזה שהוזכרה: שיפור דרמטי בעמדת המיקוח של מצרים, החלשתה של ישראל והגברת תלותה בארצות הברית.

בדיון הזה חשוב להבחין בין שלוש רמות. ברמה האופרטיבית של המערכה באוקטובר 1973 סיימה ישראל את המלחמה גם בזירה הדרומית (קל וחומר בחזית הסורית) ביתרון מובהק מבחינת היכולת הצבאית למוטט חלק גדול מהכוחות המזוינים של מצרים. ברמה האסטרטגית של המערכה שהתנהלה באמצע שנות ה-70 הצליח סאדאת לשפר במידה רבה מאוד את עמדת המיקוח שלו מול ארצות הברית וישראל, וחולל תהליך במעורבות אמריקאית נמרצת לחילושה של מצרים מן המבוי הסתום שהייתה נתונה בו. ברמת האסטרטגיה רבתי של המאבק על הוצאת מצרים מהנהגת העימות הערבי נגד ישראל הצליחה ישראל לממש את יעדה ההיסטורי. היא הצליחה

לסכל את האסטרטגיה של סאדאת לכפיית נסיגה ללא תמורה מדינית באמצעות לחץ אמריקאי על ישראל. ב־1979 מוסד הניצחון הישראלי בהסדר שקיבע את מעמדה במזרח התיכון.

כאשר נבחנת אפוא שאלת הניצחון במלחמה, זו שהתנהלה מאז עלייתו של נאצר והוכרעה בחוזה השלום, משתנה התמונה של המערכה ב־1973 מיסודה. בהקשר הרחב הזה נבחן כושר העמידה של שתי החברות: מי מהן תדבק בעמדתה באותו משחק סכום אפס שהוזכר. אחרי שהטילו למערכה במשך יותר מעשור את כל משאביהן – הצבאיים, המדיניים, הכלכליים והחברתיים – איזו מתכונת תתמוסד לדורות: האם ישברו מצרים והערבים את ישראל בעזרת לחצים אמריקאיים ויכפו עליה הסדר "בנוסח 1957", או שישאל תכפה עליהם הסדר בנוסח 48/67?

בהצגת התיעוד המתאים הוכח כאן כי בתסריט החלומות של ישראל, בשיא האופוריה של ששת הימים, היא קיוותה להשיג ביחסיה עם מצרים פחות ממה שהשיגה בפועל בחוזה השלום הנפרד תריסר שנים אחריה; זאת למרות הנסיגה הזמנית בעמדת המיקוח שלה מייד לאחר המלחמה ב־1973. על יסוד השוואה בין מובאות מפורשות מדבריהם של סאדאת ומפקדיו הבכירים לבין חוזה השלום והמציאות שהתמסדה אחריו הוכח גם כי היעדים האסטרטגיים ארוכי הטווח שמצרים ביקשה למנוע מישראל אכן הושגו בפועל.

המפנה העמוק בגישתו של סאדאת הופיע ארבע שנים לאחר המלחמה, אחרי שנכח בכושר העמידה של ישראל למרות הזעזוע שעבר עליה במלחמה ובעקבותיה, אחרי שהפנים את עומק המשבר הפנימי במצרים ואחרי שנחרד מן האפשרות שנשיא חובבן בבית הלבן עשוי להשמיט את הקרקע תחת ההישגים שהבטיח סאדאת למצרים במלחמת רמדאן ב־1973. כאשר נאלץ לבחור בין הצלתה של מצרים מחורבן קרוב לבין הזנת תקוות הגדולה של הערבים, אזור עוז להפר את "הטאבו העליון" ולכונן חוזה שלום נפרד עם ישראל, העומד על מכונן ומעמיק במשך עשרות שנים. ישראל מצידה הבינה כי לנוכח השינוי המהפכני בעמדתה של מצרים, מיתרת המציאות האסטרטגית החדשה את תביעתה לשינויי גבול בסיני.

את המשמעות ההיסטורית של הניצחון הזה ראוי להעריך על פי הצלחת ההתמודדות עם הסיוט ההיסטורי של איגום המשאבים הערביים ועל פי המגמות שהתפתחו בחמישים השנים האחרונות. התברר שישראל נבנתה כמעצמה החזקה והמפותחת באזור, שהבטיחה לעצמה מקום בשורה הראשונה של מדינות העולם שסיגלו להן מאפיינים המתאימים להתמודדות עם אתגרי המאה ה-21. המדינות שנלחמו בישראל ב-1973 הביאו על עצמן חורבן (סוריה, עיראק) או נקלעו למבוי סתום (מצרים). הישגיה ההיסטוריים של ישראל (מעבר להספרים היסטוריים בשל המשבר, הרציני אך החולף, שפקד אותה ב-2023) הם במידה רבה תוצר של היעדר מלחמה של ממש, מאז הוסרה אבן הראשה המצרית מן המבנה של הסכסוך הישראלי-ערבי. לא זו בלבד שלאויב העיקרי של ישראל בטהראן אין סיכוי לאיגום כלל משאבי הערבים למאבק נגדה; רוב מדינות ערב רואות בישראל נכס אסטרטגי נגד האויב האיראני המאיים לכונן את ההגמוניה שלו באזור, וחלקן מקיימות איתה שותפות ביטחונית אינטימית.

בדיקה שיטתית ומתועדת של שתי טיעונים מפוקפקים שהתקבלו בחלקים חשובים של הציבור, בדבר אופייה ונסיבותיה של המלחמה, מעידה באופן מובהק שהן משוללות כל בסיס עובדתי. הראשונה מאפיינת את האיום שישראל התמודדה איתו במלחמת יום הכיפורים כקיומי. מצירוף הכוונות, התכנון והביצוע בפועל בחזית המצרית ברור שהגיגונה של המלחמה ומימושו בידי צבא מצרים התמקד בקילומטרים ספורים ממזרח לתעלה ובימים אחדים שבהם תוכל מצרים לעמוד מול העליונות הכוללת שסאדאת ומפקדי הכוחות המזוינים שלו ייחסו, בצדק, לצה"ל.

האפשרות שכוחות מצריים ישעטו אל גבול הנגב, יחצו מאות קילומטרים כשהם חשופים לעליונות של ישראל בתחום האווירי ובקרבות תנועה משוריינים ויקיימו את הקווים הלוגיסטיים הדרושים לכך הייתה הזויה מכדי שתישקל ברצינות. זו גם דינה של ההנחה שצה"ל יבחר לכלות את עיקר כוחו בהתרסקות מתמשכת על המערכים המחופרים בתעלה עד שיאבד את כוחו להגן על ישראל. כוחות מצריים הוכו שוק על ירך אפילו בניסיון מינורי וחסר היגיון צבאי

להתקדם מזרחה מעבר לרצועת ההגנה הנייחת של טילי הנ"מ. בחזית הסורית הצליחה ישראל לבלום ולהסיג את התוקפים כבר בימים הראשונים, אך אפילו במקרה הקשה שהיו כובשים את צפת או את טבריה, אין מדובר באיום קיומי.

הטענה השנייה, זו המספרת על החמצת יוזמת השלום של סאדאת ב-1973 או דחיית ההסדר החלקי שעשוי היה למנוע את המלחמה, הופרכה כאן בעליל בהתבסס על עשרות עדויות מהימנות ומוסמכות, ישירות ועקיפות, המוכיחות באופן מובהק שאין בה בדל בסיס עובדתי. גרסה תמוהה במיוחד של הטענה הזו קובעת כי סאדאת הציע לפני המלחמה הסדר שאת מהותו, תוכנו המדיני ומשמעותו האסטרטגית ניתן לתאר כ"פחות או יותר" או "במתווה דומה לזה" שהושג בחוזה השלום הנפרד שנחתם לאחר משא ומתן ישיר במאוס 1979, או כמציע "כמעט את כל אשר [ישראל] ציפתה לו בהסדר מדיני עם הערבים".

סאדאת עצמו קבע, כדי למנוע כל אי-הבנה, כי חאפז אסמאעיל לא הלך לווינגטון "עם תוכנית כלשהי" מטעמה של מצרים וקבע כי "אין בידינו יוזמה". הוא אף חשף בנאום פומבי, חודש לאחר השיחה, תיאור מהימן בעיקרו של מה שהתגלה בפרוטוקולים המפורטים על שיחותיו של אסמאעיל עם קיסינג'ר. סאדאת העיד שוב ושוב, בשיחות סגורות ובפומבי לפני המעשה, במהלך קבלת ההחלטות וברטרופקט, כי הגיע למסקנה עוד ב-1972 שעליו לצאת למלחמה כדי לאפשר למצרים עמדת מיקוח שתמנע את מה שראה ככניעה לדרישות אויביו. בשיחות עם קיסינג'ר הציע לכונן מנגנון שיבטיח כפיית הסדר על ישראל באמצעות לחץ אמריקאי לנסיגה (לפחות) מכל סיני במתכונת הקרויה אי-לוחמה, השונה אך מעט משביתת נשק משודרגת.

את המתכונת הזו דרש סאדאת מארצות הברית בפברואר 1973 – לכפות על ישראל עד ספטמבר אותה שנה, מבלי להמתין אפילו, בלחץ האמריקאי על ישראל, לבחירות בירושלים שנועדו לאוקטובר. קיסינג'ר מעיד על כך במפורש והפרוטוקולים מאשרים את המתכונת, באופן שאי אפשר לטעות בו. זה ההיפך הגמור מחוזה השלום הנפרד,

שניתק את מצרים מן העימות האלים בין ישראל לאויביה הפעילים ומנע מלחמה אזורית במשך חצי המאה האחרונה.

במישור חשוב לאין שיעור מן הזירה הדיפלומטית – בתחום הלגיטימציה של המשטר – הגדיר סאדאת, לפני המלחמה ואף שנים אחריה, את החוזה שלו עם עמו המצרי ועם אומתו הערבית במחויבות ציוויליזטורית ופוליטית עמוקה – למנוע בכל מחיר את מה שקיבל עליו באותו הסדר נפרד ב־1979. הוא העניק, בעשרות התבטאויות ומעל כל במה, עומק היסטורי ודתי לפסילת ההשלמה עם המדינה היהודית, וקשר את המאבק נגד "הפלישה הציונית" לגורל הערבים ואפילו לשרידתם. את קבלת המתכונת שישראל הציעה כבר ביוני 1967 – נסיגה מסיני תמורת הסדר נפרד – הציג עשרות פעמים בפומבי ובחוגים סגורים כ"בגידה" ו"כניעה".

את האפשרות שנשיא מצרים יצהיר בפרלמנט של המדינה היהודית, בעוד כיבוש סיני נמשך, "אנו מקבלים בברכה שתחיו בינינו בביטחון ובשלום, באמת ובתמים" סאדאת לא העלה בדעתו לפני המלחמה ושנים אחריה. זו הייתה אכן, כדברי סאדאת עצמו, "נקודת מפנה עצומה, מפנה היסטורי מכריע". הוא עשה זאת כאשר התברר לו כי למרות הישגיו במלחמה אין לפניו דרך אחרת להציל את מצרים מהתמדת העימות, שהיא אינה יכולה עוד לעמוד בעלויותיו. אין דרך ליישב את כל אלה, לאחר שהוכחו כאן בשלל עדויות אמינות, עם הטענה כי מתווה מסוג זה הוצע לישראל לפני המלחמה תמורת נסיגה מסיני.

גם טענה מוגבלת יותר ותמוהה פחות, כאילו ניתן היה למנוע מלחמה באותו מועד בהסדרים חלקיים ומוגבלים נסותרת מניה וביה מפי סאדאת עצמו, בלוויית הסבר מפורט על חששו מפני הפיכת החלקי והזמני לקבוע באופן שאינו עומד בשני תנאיו: נסיגה מלאה מסיני והיעדר תמורה מדינית עמוקה. בעניין הנסיגה למעברים אישר קיסינג'ר כי "בתחילת 1972 כבר נקבעו כמה עקרונות: ישראל אמרה שתסכים לסגת אל ממערב למעברי סיני תמורת הפסקת אש מוסכמת שתמשך עד ראשית 1974; מצרים תוכל להעביר שוטרים אל מעבר

לתעלה, אך לא כוחות מזוינים; הקישור להסדר סופי יישאר מעורפל; ישראל לא תפריע לפתיחתה של תעלת סואץ מחדש".¹⁹⁹

סאדאת תבע "מעבר כוחותינו ללא מגבלה וללא תנאי" אל המעברים, הפסקת אש לשישה חודשים ואפשרות לחידוש המלחמה בהיעדר פתרון קבע בסיומם ("יישאר לכוחותינו להשלים את חובתם לשחרר את הארמה"). למפקדי צבאו אמר כי "ישראל מוכנה למעבר של כוחותיכם", ואת דחיית ההצעה הסביר בסכנת הקיפאון בעקבותיה, שיגרומם לכך "שאיבדנו את פלסטין ופתחנו את תעלת סואץ וכל הסוגיה הלכה לגמרי" מחוסר עניין בינלאומי. את ההצעה של קיסנינג'ר בידיעת ישראל, לריבונות מצרית בכל סיני תמורת סידורי ביטחון לישראל, דחה סאדאת בנאום פומבי בטענה שהגבלות חימוש אינן מתיישבות עם ריבונות שלמה, והנחה את אסמאעיל שלא להשיב לקיסנינג'ר במאי 1973 להצעה שהגיש בעניין זה בפברואר.

הטענות בעניין החמצת הסדרים חלקיים, זמניים ועוקפי סוגיית השלום מסוג זה מתעלמות מן העובדה שבין ישראל למצרים התנהל גם בתחום זה משחק סכום אפס של יעדי ההסדרים הללו: ישראל רצתה בהם כדי להרגיע את המתח ולדחות – ואם אפשר, למנוע – את סכנת המלחמה. סאדאת חשש שהתפוגגות איומי המלחמה בשל התמסדות ההסדרים החלקיים תכפה עליו בחירה בלתי נסבלת בין קיפאון תוך התמדת כיבוש אדמתו לבין תמורה מדינית לסיומו, שסאדאת ראה ככניעה לישראל וכבגידה בעניין הערבי. ישראל וארצות הברית רצו לשכך איומים ולהרחיק את סכנת העימות; סאדאת אמר בפירוש לעמו ולמפקדי צבאו שהוא נחוש להעצים את האיום ולצאת למלחמה.

כישלונותיה של ישראל בשלבים הראשונים של המלחמה והטראומה שפקדה רבים מלוחמיה ומבני דורה העלו לדיון הציבורי שורה ארוכה של לקחים. מטבע הדברים גייסו רבים לקחים שייחסו למלחמה ולמכאוביה כדי לקדם טיעונים שאותם ניסו להנחיל הרבה לפניו; אך גם לקחים כנים עשויים לא לעמוד במבחן הניסיון ההיסטורי. שלושה לקחים רווחים במיוחד שייכים למכלול הזה: בהערכת

199 קיסנינג'ר, שנותי בבית הלבן, עמ' 1326.

האויב ראוי לבחון את היכולות, תוך המעטה בהערכת הכוונות; "אסור לזלזל בערבים"; היעד העליון הוא מניעת המלחמה. לצד הלקחים המפוקפקים הללו עולים מן המאבק המתמשך, בפרספקטיבה היסטורית, שני לקחים אסטרטגיים חשובים. האחד נוגע להבנת סדר העדיפויות השונה של בני תרבות אחרת והשני לחתירה אל עבר האיזון הנכון, בכל מקרה ושלב במאבק, בין ריסון וגמישות לבין כושר עמידה וחתירה להכרעה.

התמקדות ביכולות היריב תוך המעטה בחשיבותן של כוונותיו
לא תמנע טעויות מודיעין אלא תעצים את נזקיהן הלאומיים. מצרים של הימים האלה היא דוגמה טובה: ברשותה יכולות צבאיות ניכרות. בלא ההערכות בדבר היעדר כוונה בקהיר להתמודד עם ישראל, היה צה"ל חייב לקיים סדר כוחות גדול הרבה יותר ולבנות אותו באופן שונה לחלוטין, במקום להתאימו למלחמה נגד איראן ושלוחיה ועל חשבון הכלכלה והחברה בישראל. באוקטובר 2023 טעתה ישראל בהערכת הכוונות לא פחות משטעתה בהערכת היכולות של חמאס. התעלמות מהכוונות בטהראן, בביירות ובעזה לא הייתה מסייעת להערכה מאוזנת של מכלול האיומים ולהכנת המענה מולם.

אכן אסור לזלזל בערבים, או באחרים, בתחומים שבהם הוכיחו יכולות מרשימות; עם זאת חובה להמעיט בהערכת יכולותיו של גורם כלשהו, אפילו ערבי, בתחומים שבהם הוכיח באופן מתמשך ועדכני כשלים עמוקים ומבניים. מפקדי הצבא המצרי עצמו "זלזלו". באוקטובר 1973 העריך הרמטכ"ל המצרי בצדק שחיל האוויר שלו סובל מ"חולשה כה יסודית, שבכל תכנוני הקפדתי לא לחשוף את חיל האוויר שלנו לעימות ישיר עם מטוסי האויב". הוא גם העריך שכוחותיו המשוריינים אינם מסוגלים להתמודד בקרב תנועה מורכב עם אלה של ישראל. כאשר בחר סאדאת ב־14 באוקטובר 1973 להתעלם מהערכתו ה"מזלזלות בערבים" של מפקד צבאו ("פריצות בזק של טורי שריון בסיוע אווירי צמוד כנגד אנשים מופתעים, זו הייתה המלחמה שישראל הצטיינה בה"), איבד 250 טנקים ואפשר לצה"ל להביא את הצבא המצרי למצב שהרמטכ"ל שאזלי הגדיר "כלאחר ייאוש". לעומת זאת חלק, כראוי, מפקד החזית הדרומית

חיים בר-לב שבחים לרוח הלחימה של החי"ר המצרי, שאינו בורח למרות שחייליו נהרגים באלפיהם.²⁰⁰ בכך אכן אסור לזלזל.

מי שמטיף לראות בכל מצב את מניעת המלחמה כיעד העליון צריך להתמודד עם המציאות שהייתה נוצרת אילו הסכימה ישראל, בספטמבר 1973, לקבל את התכתיב המצרי ולסגת מכל סיני בלא סידורי ביטחון, תמורת מעין שביתת נשק משודרגת בדמות אי-לוחמה. המלחמה באוקטובר אותה שנה הייתה כנראה נמנעת. הדעת נותנת כי דינמיקה דומה לזו שהתפתחה בעשור שבעקבות הנסיגה באותה מתכונת ב-1957 הייתה מוליכה להסלמה מחודשת גם בלא עניין מצרי להיגרר למלחמה. הדבר היה צפוי, בתוקף התחייבותה של מצרים להוביל את הערבים נגד ישראל גם כאשר הרדיקלים שבהם, כמו סוריה באמצע שנות ה-60, יוצרים פרובוקציות שנועדו להביא למעורבותה. בלא השלום הנפרד, בעקבות הטראומה המצרית ב"מלחמת שבע השנים", קשה לראות את מצרים עומדת מן הצד כאשר ישראל נאלצה להשמיד את הכור הגרעיני בעיראק, לדכא בכוח את הטרור הפלסטיני באינתיפאדה השנייה, להשמיד את הכור הסורי או להביא חורבן על רצועת עזה. מניעת המלחמה ב-1973 בכל מחיר הייתה מסכלת את החתירה המוצלחת למניעת המלחמות, שהוכטחה לדורות בחוזה של 1979. עם כל הזהירות הנדרשת בהשוואות היסטוריות, ראוי להזכיר כי ב-1938 אכן נמנעה מלחמה בעניין חבל הסודטים, ואת ההשלכות של אותו מהלך.

בין לקחי האמת החשובים אפשר להדגים במאבק הממושך עם נאצר ויורשו את החשיבות הקריטית הנוגעת להבנת סדר העדיפויות השונה של בני תרבות אחרת. לבני התרבות המערבית קשה להבין את עומק העלבון בקרב הערבים כשהם ניצבים בפני הפער הבלתי מגושר בין תפיסתם העצמית כמי שנועדו לגדולה ולהכרת ערכם, בתוקף עברם המפואר, לבין חולשתם וכשליהם – פער המועצם בשל הזלזול ולפעמים הבוז שהם חווים בעידן החדש. מי שמתקשה

200 צורף ובויםפלד, יום ויבוא ויפתחו את הארכיונים, עמ' 303. הכותבים מסתמכים על יומן לשכת ראש הממשלה ועל פגישותיה ביום 23 באוקטובר 1973.

להבין את עומק העלבון הזה תוהה כיצד הצליחה הבטחת תנועתו המשיחית של נאצר להשיב את הגדולה הגזולה להלהיב עשרות מיליונים ולהתמכר למדיניות חסרת אחריות מול המערב וישראל, שרק העמיקה את מצוקתם. בלעדיה קשה להסביר כיצד נגרר נאצר למלחמה בלתי רצויה בעליל, בניסיון להוכיח לדעת הקהל הערבית ולמערב שאסור לזלזל בו ("אם מדינות המערב מתכחשות לנו ומזלזלות בנו, עלינו ללמדן לכבדנו ולהעריכנו").

בלא אותו ממד תרבותי והיסטורי קשה גם להסביר מדוע ראו נאצר, וסאדאת עד 1977, את ההשלמה עם המדינה היהודית כטאבו עליון ששכירתו היא בגדר כניעה ובגידה. קשה להסביר מדוע הציג סאדאת שוב ושוב, לפני המלחמה ואחריה, את "הפלישה הציונית" בעצם קיומה של מדינת ישראל כחמורה מן הפלישה הטטרית והצלבנית וכמסכנת את קיומם של הערבים. קשה להבין מדוע מצא סאדאת לנכון להדגיש את חובתה של מצרים להבטיח שהיהודים "ישוּבו ויהיו – כפי שנאמר בקוראן – 'נגזרה עליהם ההשפלה והמסכנות'". בלא הממד התרבותי הזה קשה להבין מדוע יצא נאצר למלחמת ההתשה וסאדאת למלחמת הרמזן כדי למנוע השלמה עם ישראל, כאשר שניהם יכלו להבטיח נסיגה מלאה מסיני תמורת השלמה כזו ולחסוך למצרים יותר מעשור של סבל מיותר.

כדי להסיר על הסף אי־הבנה רווחת: לא מדובר בטענה ממשפחת הקלישאות של "הערבים לא רציונליים ופועלים משיקולי כבוד". בני תרבויות שאינן מערביות מסוגלים לא פחות (ולעיתים יותר, הדוגמה הסינית תוכיח) לחשיבה אסטרטגית בחתירתם למימוש יעדיהם. סאדאת אימץ בשנות ה־70 אסטרטגיה מבריקה שהצליחה, לזמן מה, להוציא את ישראל וארצות הברית משיווי משקלן. בתחום האמצעים למימוש מטרותיו יש לבחון את מהלכיו בכלים אוניברסליים של מבחני כוח. אלא שבתחום היעדים, בתחום הנכונות לשאת בעלויות למימושם ובתחום סדר העדיפויות הלאומי, החברתי והערכי יהיה כל ניתוח חסר מאוד אם לא ייחד לתרבות, לכל תרבות, את המקום המרכזי הראוי לה.

לקח האמת השני נוגע לאיזון בין ריסון וגמישות לבין כושר עמידה וחתירה להכרעה. את האיזון הנכון ראוי לבחון על פי שיקולים ענייניים בכל מקרה ובכל שלב במאבק. במלחמת יום הכיפורים ובמהלכים שחוללה בעקבותיה מודגמים השיקולים הללו בשלושת הצדדים העיקריים של מאבקי הכוח שהתנהלו בה. קיסניג'ר הדגיש את ארוכה, בתוקף שיקוליו הגלובליים והאזוריים, את העמידה האמריקאית נגד ניסיונותיה של מצרים לדחוק את ארצות הברית, באימוי מלחמה ובצל סכנת העימות הבין-מעצמתי שהיא מחוללת, לכפות על ישראל הסדר "בנוסח 1957". ניקסון וקיסניג'ר הבינו שמדיניות פייסנית תחזק את ברית המועצות ואת הגורמים הרדיקליים והאנטי-אמריקאיים במזרח התיכון, כפי שעשתה באמצע שנות ה-50. בשל כך הפגינו עמידה איתנה והכשילו, בראשית שנות ה-70, את ניסיונו של נאצר במלחמת ההתשה לחולל תהליך כזה, ונמנעו מלתת לו יד גם לקראת המלחמה באוקטובר 1973.

בראשית המלחמה ב-1973 התברר לנשיא וליועצו לביטחון לאומי כי הגיעה העת לגמישות, לשיקול מחדש של סדר העדיפויות ולניצול הזדמנות היסטורית. ישראל לא הצליחה, כמצופה, להביס את המהלך המצרי-סורי בעודו באיבו, ונדחקה לתלות קריטית בסיוע אמריקאי. מצרים מיצתה את יכולותיה הצבאיות בעשרת הימים הראשונים למלחמה. לשם הצלתו מפני תבוסה צבאית משפילה בסוף המלחמה נזקק סאדאת לריסון אמריקאי של ישראל, ותמורתו הציע שינוי של האוריינטציה הגלובלית שידחק את ברית המועצות ממעמדה האיתן במזרח התיכון. בתנאים האלה הצליח קיסניג'ר, במתכונת שניצלה את תלותן של מצרים וישראל בשירותיו, לקדם באופן דרמטי את יעדיו הגלובליים והאזוריים – דחיקת הסובייטים והרדיקלים ממעמדם ומיסוד מעמדה של ארצות הברית כגורם הקובע באזור.

סאדאת הפגין אף הוא עמידה איתנה, למרות שהוכח בדיעבר שלא ניתן היה לעמוד ביעד הכולל שבחר. הוא האמין בכל ליבו שאסור לנטוש את הטאבו העליון של חברתו ורקח אסטרטגיה מתוחכמת, ששילבה מלחמה ופתיחות מול ארצות הברית; זו הצליחה לשפר באופן דרמטי את עמדת המיקוח שלו בזירה הבינלאומית, במערכת

הבין-ערבית ובביתו המצרי פנימה. כאשר התברר לו, שנים לאחר המלחמה, שעל אף כל הישגיה הוא נקלע למבוי סתום המסכן את גורלה של מצרים, נטל על עצמו סיכון הרקוליאני בשבירתו של הטאבו הזה. עכשיו כבר אפשר להוכיח שהוא לא רק הציל את ארצו אלא גם שימר לאורך זמן את מעמדה בזירה האזורית. מצוקתה העמוקה של מצרים היום היא תולדת הצטברותם של גורמים מבניים שאינם קשורים להכרעתו של סאדאת. בלעדיה היה מצבה קטסטרופלי.

בישראל השתלמה בדיעבד גם הנכונות לשלם מחיר גבוה על עמידה איתנה במשך עשר השנים בעקבות ששת הימים, וגם הריסון המופלג שנדרש באוקטובר 1973. עשר שנים סירבה ישראל לסגת, אפילו רק מסיני, בלא תמורה של שלום מלא שיחייב את מצרים לנטוש את המתכונת שבה הובילו נאצר וסאדאת את העולם הערבי. בירושלים ידעו היטב עד כמה נחרצת מצרים לסרב ל"כניעה" כזו והעריכו שהמאבק עלול להיות ממושך מאוד. מנהיגיה, בתמיכה רחבה של הזרם המרכזי בציבור, היו מוכנים להסתכן בשתי המלחמות שמצרים יזמה כדי לכפות על ישראל נסיגה כזו מבלי "לבגוד" בייעודה של מצרים ובעתיד הערבים. הנחישות הישראלית לתבוע שלום מלא ונפרד כזה הביא עליה לא רק מלחמות קשות אלא גם ביקורת בזירה הבינלאומית, ואפילו חיכוכים קשים ומסוכנים עם מדיניות החוץ האמריקאית (למשל תוכנית רוג'רס ב-1969).

גם אחרי מלחמת יום הכיפורים, למרות כאבה ופגיעה, למרות ההמחשה האולטימטיבית של עלות העמידה הזו על התביעה לשלום נפרד ולמרות השחיקה בעמדת המיקוח של ישראל, עמדה גם ממשלת רבין על התביעה הזו. העמידה עלתה לה בעימות חסר תקדים עם ארצות הברית ("ההערכה מחדש" הידועה) בעניין נסיגה צנועה יחסית, שמומשה בסופו של דבר בהסדר הביניים ב-1975. זה המחיש לסאדאת ולקיסניג'ר עד כמה חסרת סיכוי תהיה נכונות ישראלית לנסיגה מלאה מסיני בלא תמורה מדינית מרחיקת לכת. הדעת נותנת שההמחשה הזו, גם בתנאים הקשים לישראל ב-1975, השפיעה על המפנה הדרמטי של סאדאת כשנתיים לאחר מכן.

הביטוי הבולט לנכונות ישראל לריסון ולנטילת סיכונים באוקטובר 1973 לא זכה לתשומת הלב, לתהודה ולהערכה שהוא ראוי לה, כיוון שנבלע בשיקולים חשובים אחרים ומשום שאובדן האמון בהנהגה הישראלית צבע בעיני ישראלים רבים את כל שיקוליה בגוונים לא מחמיאים. בסוף המלחמה החליטה ישראל למעשה, מבלי שגולדה מאיר ושותפיה הקובעים להנהגה הגדירו כך את הכרעתם, לוותר על שיקולי ההרתעה המסורתיים של ישראל לטובת הימור מחושב על מאזן שיקולים שונה ביסודו. מסד הביטחון הלאומי שהיה מקובל ללא עוררין עד אוקטובר 1973 דרש, ובצדק, כתנאי מוקדם לכושר ההישרדות של ישראל באזור הבסה צבאית שלמה של הצבאות הנלחמים בה ומניעת הישגים שיעודדו את האויבים הללו לנסות את כוחם במלחמה נוספת.

הרמטכ"ל המצרי קבע כי מצב צבאו בסוף העימות ב־1973 היה "בשפל המדרגה [...] כלאחר ייאוש". סגן הרמטכ"ל הישראלי קבע שביכולתו לבצע (והמליץ לא לממש) "מהלך התקפי להשמדה של שני שלישים מהצבא המצרי". השמדה כזו אכן הייתה מחזקת את ההרתעה בהקשר הישראלי-ערבי המסורתי (ומשיבה למנהיגים הישראליים חלק מהמעמד הציבורי שאיבדו). אלא שישראל הבינה שבמציאות הטרילטורלית החדשה עשויה אוריינטציה אמריקאית של מצרים לפצות על ויתור בתחום ההרתעה הישירה. היו גם סיבות אחרות להימנע מהכרעה – לחצים אמריקאיים עזים, איומים סובייטיים ותשישות ישראלית – אך נראה שהשיקול האסטרטגי הכולל מילא תפקיד חשוב.

בפרספקטיבה היסטורית רחבה אפשר לקבוע בחלוף חמישים שנה כי בשילוב נכון (גם אם לא מושלם) בקרב שלושת הגורמים העיקריים בין עמידה איתנה, כשלא היה ממנה מנוס, לבין גמישות מרחיקת ראות כאשר נוצרה הזדמנות ובשלה שעתה, נמנעה לדורות מלחמה אזורית מתמשכת ונוצרו התנאים ליציבות יחסית בעימות בין ישראל לבין המכלול הפאן-ערבי. באזור הסוער ורב התהפוכות הזה מדובר בהישג לא מבוטל.